

कृषि जैविक विविधता नीति २०६३ (पहिलो संशोधन) २०७१

(स्वीकृत मिति: २०७१/७/२६)

१. मूलनीतिको प्रकरण १ मा रहेको पृष्ठभूमिमा देहाए बमोजिम संशोधन तथा परिमार्जन गरिएको छ ।

जैविक विविधताको अभिन्न अङ्गको रूपमा रहेको कृषि जैविक विविधता खाद्य तथा पोषण सुरक्षा, जीविकोपार्जन, गरीबी निवारण, पर्यावरणीय सन्तुलन र दिगो विकासको प्रमुख आधार हो । कृषि जैविक विविधता र सम्बन्धित परम्परागत ज्ञान संरक्षण, सम्बर्द्धन एवं विकासमा कृषकको अहम् योगदान रहँदै आएको छ । नेपाल कृषि जैविक विविधतामा धनी भएपनि खाद्य र कृषिका लागि आवश्यक स्थानीय आनुवंशिक पदार्थ र स्रोत तथा सम्बन्धित परम्परागत ज्ञान क्रमशः लोप हुँदै गएकाले तिनको पहिचान, संरक्षण, सम्बर्द्धन, विकास र दिगो उपयोग गर्नु नितान्त आवश्यक छ ।

नेपालको संविधान, नियमकानून, नेपाल जैविक विविधता रणनीति तथा राष्ट्रिय कृषि नीतिकासाथै जैविक विविधतासम्बन्धी महासन्धि (Convention on Biological Diversity), जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि (United Nations Framework Convention on Climate Change), खाद्य र कृषिका लागि वानस्पतिक आनुवंशिक स्रोत सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि (International Treaty on Plant Genetic Resources for Food and Agriculture), पशु आनुवंशिक स्रोतका लागि विश्व कार्ययोजना तथा इन्टरलेकन घोषणापत्र (Global Plan of Action for Animal Genetic Resources and the Interlaken Declaration, 2007) जस्ता नेपाल पक्षधर अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि-सम्झौताहरूलाई दृष्टिगत गरी कृषि जैविक विविधताको पहिचान, संरक्षण, सम्बर्द्धन, विकास र दिगो उपयोग गर्ने उद्देश्यले यो नीति लागू गरिएको छ ।

२. मूलनीतिको प्रकरण २ मा रहेको परिभाषा खण्डमा उल्लेखित शब्दहरूको देहाए बमोजिम परिभाषा गरी केही थप शब्दहरूको परिभाषा गरिएको छ ।

यस नीतिको प्रयोजनका लागि-

- (क) आनुवंशिक पदार्थ (Genetic material) भन्नाले घरपालुवा तथा जंगली पशुपंक्षी, जीवजन्तु, वनस्पति, सूक्ष्म जीवाणु, विषाणु वा अन्य उत्पत्तिका वंशाणुगत गुण रहेको पूर्ण वा आंशिक भाग वा सोको क्रियात्मक एकाइ (Functional unit of heredity) लाई सम्झनु पर्दछ ।
- (ख) कृषि आनुवंशिक स्रोत (Agriculture genetic resources) भन्नाले खाद्य र कृषिका लागि वास्तविक र सम्भावित महत्वका आनुवंशिक पदार्थ सम्झनु पर्दछ । सो शब्दले मानव आनुवंशिक स्रोतलाई भने जनाउने छैन ।
- (ग) स्वस्थानीय संरक्षण (In situ Conservation) भन्नाले आनुवंशिक स्रोतको मौलिक तथा प्राकृतिक वासस्थानमा गरिने संरक्षणलाई सम्झनुपर्दछ । कृषि आनुवंशिक स्रोतको सम्बन्धमा 'स्वस्थानीय संरक्षण'ले कृषकहरूले आफ्नै खेतीस्थल / गोठस्तरमागर्ने कृषि जैविक विविधता संरक्षण, खेतीस्थलीय संरक्षण (On-farm Conservation) समेतलाई जनाउने छ ।

- (घ) परस्थानीय संरक्षण (Ex situ Conservation) भन्नाले आनुवंशिक स्रोतको मौलिक एवं प्राकृतिक वासस्थान भन्दा बाहिर गरिने संरक्षणलाई सम्झनुपर्दछ ।
- (ङ) कृषि जैविक विविधता भन्नाले खाद्य तथा कृषिसम्बन्धी सम्पूर्ण जीवजन्तु , वनस्पति तथा सूक्ष्म जीव/जीवाणुका प्रकार तथा तिनीहरूबीचको भिन्नता र अन्तरसम्बन्धलाई सम्झनु पर्दछ । यसले आनुवंशिक विविधता (Genetic diversity), प्रजातीय विविधता (Species diversity) र पारिस्थितिकीय प्रणालीको विविधता (Ecosystem diversity) समेतलाई जनाउँदछ । कृषि जैविक विविधताले समेटेका क्षेत्र अनुसूची १ बमोजिम हुने छ ।
- (च) कृषि जैविक विविधता अभिलेख भन्नाले कृषि जैविक विविधतासँग सम्बन्धित स्थानीय समुदायको ज्ञान , सीप, खोज, सूचना तथा जानकारी, तथ्याङ्क, प्रविधि र अभ्याससम्बन्धी अभिलेखलाई सम्झनु पर्दछ ।
- (छ) बीउ भन्नाले पैतृक गुणसहित नयाँ सन्तति उत्पादन गर्नसक्ने वनस्पति , जीवजन्तु वा पशुपंक्षीको जीवित भ्रूण, बीर्य, अण्डा वा अंगसमेतलाई सम्झनु पर्दछ ।
- (ज) आनुवंशिक स्रोतमाथिको पहुँच भन्नाले आनुवंशिक पदार्थ वा स्रोत वा परम्परागत ज्ञानको स्वामित्ववालाबाट अन्य कसैले उपयोगका लागि सङ्कलन , प्राप्ति वा ग्रहण गर्न पाउने गरी मिलाइएको प्रबन्धलाई सम्झनु पर्दछ ।
- (झ) कृषक भन्नाले आनुवंशिक पदार्थ वा स्रोत वा परम्परागत ज्ञानको पहिचान , संरक्षण, संवर्द्धन, विकास र उपयोग गर्ने व्यक्ति वा तिनको समुदायलाई सम्झनु पर्दछ ।
- (ञ) लाभको बाँडफाँड भन्नाले आनुवंशिक पदार्थ वा स्रोत वा परम्परागत ज्ञानको पहुँच तथा उपयोगबाट सिर्जित मौद्रिक वा गैर मौद्रिक फाइदामा पहुँच दिने र लिनेबीचको सम्झौताबमोजिम हुने बाँडफाँडलाई सम्झनुपर्दछ ।
- (ट) समन्यायिक वितरण भन्नाले कृषक र सम्बन्धित सरोकारवालाबीच आनुवंशिक पदार्थ वा स्रोत वा परम्परागत ज्ञानको पहुँचबाट सिर्जित लाभको निष्पक्ष र समन्यायिक बाँडफाँडलाई सम्झनु पर्दछ ।
- (ठ) परम्परागत ज्ञान भन्नाले परापूर्वकालदेखि आनुवंशिक पदार्थ वा स्रोतको पहिचान, संरक्षण, संवर्द्धन, विकास र उपयोगबारे कृषकमा निहित ज्ञान, सीप, खोज, प्रविधि वा अभ्यासलाई सम्झनु पर्दछ ।
- (ड) जैविक सुरक्षा (Biosafety) भन्नाले आधुनिक जैविक प्रविधिबाट विकसित अनुवंश परिवर्तित जीव (Genetically modified organism/ Living modified organism)को प्रयोग, ओसारपसार, अनुसन्धान तथा बेचबिखन वा अन्य प्रविधि बाट जैविक विविधता , प्राकृतिक वातावरण तथा मानव स्वास्थ्यमा पर्ने जोखिमबाट जोगिने उपायलाई सम्झनु पर्दछ ।
- (ढ) बहुपक्षीय पहुँच (Multilateral access) भन्नाले खाद्य तथा कृषिका लागि वानस्पतिक आनुवंशिक स्रोत सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिले व्यवस्था गरेअनुरूप खाद्य, कृषि तथा मानव कल्याण र हितका निमित्त सदुपयोग गर्ने

उद्देश्यले कृषि तथा खाद्य सुरक्षाका क्षेत्रमा कार्यरत राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय संघ संस्था तथा निकायले पहुँच र उपयोग गर्नसक्ने गरी मिलाइएको वानस्पतिक आनुवंशिक स्रोतको प्रबन्ध सम्झनु पर्दछ ।

- (ण) राष्ट्रिय जिन बैंक भन्नाले कृषि जैविक विविधता संरक्षण तथा दिगो उपयोगका लागि नेपाल सरकारले राष्ट्रियस्तरमा स्थापना गरेको राष्ट्रिय कृषि आनुवंशिक स्रोत केन्द्र सम्झनु पर्दछ ।
- (त) समिति भन्नाले कृषि जैविक विविधता नीतिको कार्यान्वयनका सम्बन्धमा आवश्यक समन्वय तथा अनुगमन गर्नका लागि गठित राष्ट्रिय कृषि जैविक विविधता संरक्षण समिति लाई सम्झनु पर्दछ ।

३. मूलनीतिको प्रकरण ३ को परिकल्पनामा देहाए बमोजिमको संसोधन गरिएको छ ।

यस नीतिले कृषि जैविक विविधता तथा कृषकको परम्परागत ज्ञानको संरक्षण, संवर्द्धन, विकास र उपयोग गरी जलवायु अनुकूलन तथा पर्यावरणीय सन्तुलनका माध्यमबाट जैविक विविधताको हासलाई न्यूनीकरण गर्दै समग्र कृषिको दिगो विकास गरी जीविकोपार्जन सुरक्षा, गरिबी निवारण र वर्तमान तथा भावी पुस्ताको खाद्य तथा पोषण सुरक्षा प्रत्याभूति गर्ने परिकल्पना गरेको छ ।

४. मूलनीतिको प्रकरण ४ मा रहेको उद्देश्यमा देहाए बमोजिमको संसोधन गरिएको छ ।

- ४.१ कृषि जैविक विविधता तथा परम्परागत ज्ञानको पहिचान, संरक्षण, संवर्द्धन, विकास र दिगो उपयोग गर्ने ।
- ४.२ कृषि आनुवंशिक पदार्थ र स्रोत तथा परम्परागत ज्ञानमा कृषक अधिकारको संरक्षण गर्ने ।
- ४.३ कृषि आनुवंशिक पदार्थ र स्रोत तथा परम्परागत ज्ञानमा पहुँच र सोबाट सिर्जित लाभको बाँडफाँड एवं निष्पक्ष र समन्यायिक वितरण गर्ने ।
- ४.४ कृषि जैविक विविधताको संरक्षण, संवर्द्धन र दिगो उपयोग गरी पर्यावरणीय सन्तुलन अभिवृद्धि, जलवायु परिवर्तन अनुकूलन र न्यूनीकरणमा योगदान पुर्‍याउने ।

५. मूलनीतिको प्रकरण ५ मा रहेको नीतिमा देहाए बमोजिम संसोधन र थप गरी परिमार्जन गरिएको छ ।

५.१ कृषि जैविक विविधता तथा परम्परागत ज्ञानको पहिचानसंरक्षण, संवर्द्धन, विकास र दिगो उपयोगको लागि देहाय बमोजिमका नीतिहरू अवलम्बन गरिने छन् ।

५.१.१ स्वस्थानीय संरक्षण तथा संवर्द्धन

- ५.१.१.१. स्वस्थानीय अवस्थामा रहेका आनुवंशिक पदार्थ र स्रोतको सर्वेक्षण, संकलन र मूल्याङ्कन गरी तिनीहरूको जोखिम विश्लेषण र सम्भावित उपयोगको आधारमा स्वस्थानमा संरक्षण गरिने छ ।
- ५.१.१.२. खाद्य, कृषि तथा पशुपंक्षी, र तिनका पर्यावरणीय सेवामा सहयोग गर्ने जंगली प्रजातिको प्राकृतिक वासस्थानसहित स्वस्थानीय संरक्षण गरी दिगो उपयोग गर्न सम्बन्धित सरोकारवाला निकायहरूसँग सहकार्य गरिने छ ।
- ५.१.१.३. कृषि जैविक विविधता प्रचुर रहेका स्थलहरू (Agricultural biodiversity hotspots) को पहिचान र संरक्षण गरिने छ । त्यस्ता स्थलहरूमा कृषकको सहभागितामा कृषि जैविक विविधता संरक्षण क्षेत्रको विकास गरिने छ ।

- ५.१.१.४. कृषि जैविक विविधता संरक्षणका कार्यक्रमहरू प्राथमिकताका साथ सञ्चालन गर्न कृषि तथा पशु विकास प्रसार सेवा, अनुसन्धान तथा शिक्षाका क्षेत्रमा कार्यरत सरकारी, गैरसरकारी तथा निजी क्षेत्रका निकायहरूबीच समन्वय स्थापित गरिने छ। साथै नेपालको जैविक विविधता रणनीतिमा उल्लेखित कृषि जैविक विविधतासम्बन्धी कार्यक्रमको कार्यान्वयन गर्न आवश्यक व्यवस्था मिलाइनेछ।
- ५.१.१.५. कृषि जैविक विविधताको संरक्षण र सदुपयोग गर्न कृषि, वन र वातावरण क्षेत्र बीचको सहकार्यलाई विस्तार र संस्थागत गरी प्रभावकारी बनाइनेछ।
- ५.१.१.६. भू-परिधि क्षेत्र (Landscape) तथा पारिस्थितिकीय प्रणाली (Ecosystem) स्तरमा सञ्चालन गरिने जैविक विविधता संरक्षणका कार्यक्रमहरूमा कृषि जैविक विविधताको संरक्षण र संवर्द्धनलाई प्राथमिकता दिइनेछ।
- ५.१.१.७. स्थानीय र राष्ट्रियस्तरमा कृषि जैविक विविधता र परम्परागत ज्ञानको अभिलेखीकरण गरी पञ्जीकरणको व्यवस्था गरिने छ।
- ५.१.१.८. खाद्य र कृषिका लागि आवश्यक आनुवंशिक पदार्थ र स्रोतहरूमा पहुँच र तिनको उपयोग बढाउनका लागि राष्ट्रिय कृषि आनुवंशिक स्रोत केन्द्र मार्फत अन्तर्राष्ट्रिय जिन बैंकहरूमा रहेका आनुवंशिक पदार्थ र स्रोतमा पहुँच पुऱ्याइने छ।
- ५.१.१.९. अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा संरक्षित नेपालका आनुवंशिक पदार्थ र स्रोतहरूको स्वस्थानीय संरक्षण, पुनर्स्थापना (Restoration), अनुसन्धान र विकास कार्यहरूको प्रवर्द्धनका लागि राष्ट्रिय कृषि आनुवंशिक स्रोत केन्द्र, सिमेन बैंक, सामुदायिक बीउ बैंक, कृषि, बागवानी तथा पशु फार्म र अन्य अनुसन्धानका निकायहरूसँग सहकार्य गरिने छ।
- ५.१.१.१०. समुदायमा आधारित जैविक विविधता व्यवस्थापन पद्धतिलाई प्रवर्द्धन गर्न सामुदायिक जैविक विविधता अभिलेखीकरण, जैविक विविधता मेला, सामुदायिक बीउ बैंक, फिल्ड जिन बैंक, सिमेन बैंक र जैविक विविधता व्यवस्थापन कोषजस्ता कार्यक्रमहरू सञ्चालन र विस्तार गरिने छ।
- ५.१.१.११. कृषि जैविक विविधता संरक्षण कार्यमा संलग्न कृषकहरू पहिचान गरी अभिलेखीकरण गर्ने र तिनलाई कृषि जैविक विविधता संरक्षण, संवर्द्धन र उपयोगका लागि प्रोत्साहित गरिने छ।
- ५.१.२. परस्थानीय संरक्षण तथा संवर्द्धन**
- ५.१.२.१. आनुवंशिक पदार्थ र स्रोतहरूको परस्थानीय संरक्षणका लागि खोजी (Exploration), पहिचान (Identification), अभिलेखीकरण (Documentation), चरित्र-चित्रण (Characterization), पुनरोत्पादन (Regeneration), मूल्यांकन (Evaluation) र नक्शांकन (Mapping) गरिने छ।
- ५.१.२.३. कृषि आनुवंशिक पदार्थ र स्रोतहरू राष्ट्रिय कृषि आनुवंशिक स्रोत केन्द्रमा संरक्षण गर्ने व्यवस्था मिलाइने छ।
- ५.१.२.४. खाद्य तथा कृषिका लागि वानस्पतिक आनुवंशिक स्रोतसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि अन्तर्गतको बहुपक्षीय प्रणालीमा आबद्ध हुने व्यवस्था गरिने छ।
- ५.१.२.५. जोखिममा रहेका खाद्य र कृषिसम्बन्धी वनस्पति, पशुपंक्षी तथा अन्य उपयोगी प्रजातिहरूको प्राथमिकताकासाथ संरक्षण, उपयोग र पुनर्स्थापना गरिने छ।

- ५.१.२.६. कृषि आनुवंशिक पदार्थ र स्रोतहरूको परस्थानीय संरक्षणका लागि सर्वेक्षण , अध्ययन , अनुसन्धान, लगानी तथा प्रविधि विकास गरी हस्तान्तरणमा जोड दिइने छ ।
- ५.१.२.७. परस्थानीय र स्वस्थानीय संरक्षण कार्यक्रमहरूलाई प्रभावकारी बनाउन राष्ट्रिय कृषि आनुवंशिक स्रोत केन्द्र र सिमेन बैंक , सामुदायिक बीउ बैंक जस्ता स्थानीय कार्यक्रमहरूबीच समन्वय र सहकार्य बढाइने छ ।

५.१.३. दिगो उपयोग

- ५.१.३.१. कृषि जैविक विविधताको दिगो उपयोगका लागि एकीकृत खेती प्रणाली (Integrated farming system) मा आधारित प्राङ्गारिक खेती, पशुपालन, घर-बगैँचा (Home garden), कृषिवन (Agroforestry), जैविक ग्राम (Bio-village), शहरी वन, कृषि पर्यटन (Agro-ecotourism) जस्ता कार्यक्रमहरूलाई प्राथमिकता दिइने छ ।
- ५.१.३.२. पर्यावरणीय कृषि उत्पादन सामग्री जस्तै- गड्यौली मल (Vermicompost), जैविक मल, जैविक विषादी, परागसेचन सेवा (Pollination services), को प्रयोगमा टेवा र सचेतनात्मक तालिमका माध्यमबाट स्रोतहरूको प्रभावकारिता बढाइने छ ।
- ५.१.३.३. कृषकको परम्परागत बीउबिजन उत्पादन र वितरण प्रणालीलाई संरक्षण गरी सुदृढ गरिने छ ।
- ५.१.३.४. कृषि जैविक विविधता संरक्षण र संवर्द्धनमा योगदान पुग्ने पर्यावरण मैत्री कृषि उत्पादन र उद्योग/व्यवसायहरूलाई प्रोत्साहित गरिने छ ।
- ५.१.३.५. बाली प्रजनन, पशुपंक्षी नश्व सुधार , जलाशय तथा जलाधार व्यवस्थापन कार्यक्रममा स्थानीय आनुवंशिक स्रोत, परम्परागत तथा आधुनिक ज्ञानको उपयोगलाई प्रोत्साहन दिइने छ । सो क्रममा कृषकको सहभागितालाई विशेष महत्व र प्रोत्साहन दिइने छ ।
- ५.१.३.६. कृषि जैविक विविधताको दिगो उपयोगका लागि सरकारी , कृषक समुदाय (महिला , आदिवासी, जनजाती र उपेक्षित वर्ग) तथा निजी क्षेत्रको सहकार्य एवं साझेदारीमा उत्पादन वृद्धि , रोजगारी एवं आयमूलक कार्यक्रम सञ्चालन गरिने छ ।
- ५.१.३.७. उपेक्षित (Neglected) तथा न्यून उपयोगमा रहेका (Underutilized) प्रजातिहरूको संरक्षण, संवर्द्धन, विकास र उपयोगलाई विशेष प्राथमिकता दिइने छ । साथै सरकारी क्षेत्रबाट सञ्चालित अनुसन्धान र प्रसार कार्यक्रमहरूमा उक्त प्रजातिहरूको दिगो उपयोगका लागि व्यवस्थापन , प्रजनन एवं गुणस्तर तथा मूल्य अभिवृद्धि (Value-addition) गरी वजारीकरण प्रवर्द्धनका कार्यक्रमहरू समावेश गरिने छ ।
- ५.१.३.८. कृषि जैविक विविधताको महत्व, संरक्षण, संवर्द्धन, विकास र दिगो उपयोगसम्बन्धी औपचारिक तथा अनौपचारिक माध्यमबाट शिक्षा दिने तथा जनचेतना अभिवृद्धि गर्ने व्यवस्था मिलाइने छ । साथै संलग्न जनशक्तिको क्षमता अभिवृद्धिमा जोड दिइने छ ।

५.२. आनुवंशिक पदार्थ र स्रोत तथा परम्परागत ज्ञानमा कृषक अधिकारको संरक्षणका लागि देहाय बमोजिमका नीतिहरू अवलम्बन गरिने छन् ।

५.२.१. कृषकको परम्परागत ज्ञानको खोज, प्रवर्द्धन र उपयोगका लागि महिला, आदिवासी, जनजाती र विपन्न वर्गलाई समाहित गरी आवश्यक कार्यक्रम सञ्चालन गरिने छ ।

५.२.२. कृषि जैविक विविधताको पहिचान, संरक्षण, सम्बर्द्धन र उपयोगका लागि गठित/सञ्चालित कृषक समूह/समितिहरूलाई दर्ता गरी कानूनी मान्यता दिने व्यवस्था गरिने छ ।

५.२.३. कृषि जैविक विविधता संरक्षण र दिगो उपयोगमा उल्लेखनीय योगदान पुऱ्याउने कृषक, वैज्ञानिक, प्राविधिक, सरोकारवाला, समुदाय र संस्थालाई पुरस्कृत गरिने छ ।

५.२.४. कृषकले विकास गरेका र संरक्षण एवं उपयोग गर्दै आएका वनस्पति, पशुपंक्षी र अन्य प्राणीका जात एवं प्रविधि उपयोग गरी उत्पादन र बिक्रीवितरण गर्न पाउने अधिकारमा कुनै हस्तक्षेप हुन नदिने व्यवस्था गरिने छ । बीउबिजनको जगेर्ना, साटासाट र पुनःप्रयोग र उत्पादन गरी जोगाएको बीउबिजन (Farmer-saved seed) बिक्रीवितरण गर्न पाउने कृषक अधिकारमा बाधा पर्ने गरी कुनै कानून बनाइने छैन ।

५.२.५. कृषि जैविक विविधताको संरक्षण र दिगो उपयोगसम्बन्धी स्थानीय र राष्ट्रिय स्तरमा हुने निर्णय प्रक्रियामा कृषक तथा स्थानीय समुदायको सहभागिता सुनिश्चित गर्ने व्यवस्था मिलाइनेछ ।

५.२.६. कृषि जैविक विविधताको स्थानीय तहदेखि नै संरक्षण तथा संवर्द्धन र विकासको सुनिश्चितताकोलागि स्थानीय योजना तर्जुमा प्रकृत्यामा कृषि जैविक विविधता मूल प्रवाहीकरण गर्नु पर्ने र स्थानीय निकायबाट हुनसक्ने कामका लागि सोही निकायलाई जिम्मेवारी वनाईने छ ।

५.२.७. आनुवंशिक पदार्थ र स्रोतको चोरी (Biopiracy) वा बीउबिजनको गैरकानुनी बिक्री वितरण र प्रयोग वा परम्परागत ज्ञानको दुरुपयोगका कारण कृषकलाई कुनै हानी नोक्सानी भएमा पीडकबाट क्षतिपूर्ति भराइदिने व्यवस्था मिलाइनेछ ।

५.३. कृषि आनुवंशिक पदार्थ र स्रोत तथा सम्बन्धित परम्परागत ज्ञानमा पहुँच र सोबाट सिर्जित लाभको बाँडफाँड एवं निष्पक्ष र समन्यायिक वितरणका लागि देहाय बमोजिमका नीतिहरू अवलम्बन गरिने छन् ।

५.३.१. कृषि आनुवंशिक पदार्थ र स्रोत एवं परम्परागत ज्ञानमाथिको पहुँचबाट सिर्जित लाभको बाँडफाँडमा कृषकको हिस्सा सुनिश्चित गर्ने व्यवस्था मिलाइनेछ ।

५.३.२. वानस्पतिक आनुवंशिक पदार्थ र स्रोतलाई सूचीकृत गरी खाद्य तथा कृषिका लागि वानस्पतिक आनुवंशिक स्रोत सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि अन्तर्गतको बहुपक्षीय पद्धतिको कार्यान्वयन, समन्वय, सञ्चालन गर्ने र यसबाट अधिकतम लाभ लिने व्यवस्था मिलाइने छ । सोका लागि कानुनी व्यवस्था गरी राष्ट्रियस्तरमा सक्षम निकायको व्यवस्था गरिने छ र सो निकायलाई अधिकार र स्रोत सम्पन्न बनाइने छ । त्यसो गर्दा अन्य सन्धि तथा महासन्धिको प्रावधान अन्य नियमकानून बमोजिम हुने

- गरी उक्त सन्धि कार्यान्वयनका लागि अत्यावश्यकिय व्यवस्था गरिने छ र संस्थागत संरचना एवं राष्ट्रिय सक्षम अधिकारी वा निकाय तोक्दा सम्बन्धित क्षेत्रमा कार्यरत संस्थामध्ये उपयुक्त संस्थाको क्षमता अभिवृद्धि गरी जिम्मेवारी तोक्ने व्यवस्था मिलाइने छ ।
- ५.३.३. खाद्य र कृषिका लागि वानस्पतिक स्रोत सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिले समेटेका विविध पक्षको नियमन गर्न एकद्वार प्रणाली अवलम्बन गरिने छ ।
- ५.३.४. पशु आनुवंशिक पदार्थ र स्रोतलाई सूचीकृत गरी पशु आनुवंशिक स्रोतका लागि विश्व कार्ययोजना तथा इन्टरलेकन घोषणापत्र अन्तर्गतको बहुपक्षीय पद्धतिबाट अधिकतम लाभ लिन आवश्यक व्यवस्था गरिने छ ।
- ५.३.५. आनुवंशिक पदार्थ र स्रोत एवं परम्परागत ज्ञानको पहुँचका लागि लिनेदिने दुवै पक्षलाई परस्परमा मान्य हुने सर्त तथा पूर्व सूचित सहमति र लाभको बाँडफाँडसम्बन्धी कानुनी व्यवस्था गर्न सम्बन्धित निकायसँग सहकार्य गरिने छ ।
- ५.३.६. बौद्धिक सम्पत्ति अधिकारसम्बन्धी नीति तथा कानुनहरुबाट कृषकको अधिकारमाथि प्रतिकूल प्रभाव नपर्ने व्यवस्था मिलाइने छ ।
- ५.४. कृषि जैविक विविधताको संरक्षण, संवर्द्धन, विकास र उपयोग गरी पर्यावरणीय सन्तुलन अभिवृद्धि तथा जलवायु परिवर्तन अनुकूलन र न्यूनीकरणमा योगदान पुऱ्याउनका लागि देहाय बमोजिमका नीतिहरु अवलम्बन गरिने छन् ।
- ५.४.१. विकास आयोजना सञ्चालनका लागि वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन गर्दा कृषि जैविक विविधता संरक्षण तथा जलवायुमैत्री विकासलाई विशेष महत्व दिइने छ ।
- ५.४.२. अनुवंश परिवर्तित जीवको आयात, अध्ययन, अनुसन्धान विकास र उपयोग गर्दा जैविक सुरक्षाका उपाय सम्बन्धि कार्यविधि बनाई अवलम्बन गर्ने व्यवस्था गरिनेछ । वर्ण -नपुंशक प्रविधि (terminator technology) प्रयोग भएको वीउलाई पूर्ण निषेध गरिने छ ।
- ५.४.३. जलवायु परिवर्तनको असर सहन सक्ने आनुवंशिक पदार्थ र स्रोतहरुको पहिचान, अभिलेखीकरण, अध्ययन-अनुसन्धान, मूल्यांकन र नक्शांकन गरी अनुकूलन क्षमता भएका जात र नस्लको विकास र प्रवर्द्धन गरिने छ ।
- ५.४.४. कृषि उत्पादन प्रणालीसँग आबद्ध पर्यावरणीय सेवाहरुको दिगो परिचालनको लागि परागसेचक एवं अन्य सेवा प्रदान गर्ने जीव, पारिस्थितिकीय प्रणाली र पर्यावरणको अध्ययन, अनुसन्धान, अनुगमन र संरक्षण गरिने छ । साथै कृषि उत्पादन सामाग्रीहरु प्रयोग गर्दा परागसेचक (Pollinators), प्राकृतिक परभक्षी तथा परजीवी (Natural predators and parasites), माटोका लाभदायक सूक्ष्मजीवहरु (Soil biota) मैत्री प्रक्रिया अवलम्बन गरिने छ ।

- ५.४.५. परागसेचक तथा अन्य सेवा प्रदान गर्ने जीवहरू र तिनको प्राकृतिक वासस्थान संरक्षणका दृष्टिले सुरक्षित विषादीको प्रयोग, एकीकृत तथा पर्यावरणीय शत्रुजीव व्यवस्थापन र प्राङ्गारिक खेती प्रवर्द्धनमा जोड दिइने छ ।
- ५.४.६. बढ्दो जनसंख्या , वन विनाश , शहरीकरण र भू -क्षयबाट आनुवंशिक स्रोत र तिनको प्राकृतिक वासस्थान हास/लोप हुन लागेको अवस्थामा वैज्ञानिक भू -व्यवस्थापन प्रविधिहरू प्रवर्द्धनका साथै, भू-क्षय रोकथाम, वन एवं बासस्थान संरक्षण गरिने छ । यसका लागि सरोकारवाला निकायहरूसंग आवश्यक सहकार्य गरिने छ ।
- ५.४.७. कृषि जैविक विविधतालाई प्रतिकूल प्रभाव पार्ने मिचाहा प्रकृतिका प्रजाति (Invasive species) हरू पहिचान र नियन्त्रण गर्न सरोकारवाला निकायको सहयोगमा नियन्त्रण सम्बन्धि कार्यविधि बनाई आवश्यक उपाय अवलम्बन गरिने छ ।
६. मूलनीतिको प्रकरण ६ मा रहेको कार्यान्वयन तथा अनुगमन मा देहाए बमोजिम संसोधन सहित मूलनीतिको अनुसूची २ लाई समावेश गरी परिमार्जन गरिएको छ ।

कार्यान्वयन, समन्वय तथा अनुगमन

- ६.१ स्थानीय तहदेखि केन्द्रीय तहसम्मको कृषि जैविक विविधतासम्बन्धी योजना तर्जुमा , अनुगमन तथा मूल्याङ्कनमा सम्बन्धित तहमा सरोकारवालाहरूको संलग्नतालाई सुनिश्चित गरी सहभागितात्मक पद्धतिलाई बढावा दिइने छ ।
- ६.२ उक्त बमोजिमको नीतिको कार्यान्वयन , समन्वय र अनुगमनका लागि राष्ट्रियस्तरमा राष्ट्रिय कृषि जैविक विविधता संरक्षण समिति रहने छ । समितिको गठन देहाय बमोजिम हुने छ।

सचिव, कृषि विकास मन्त्रालय	अध्यक्ष
सह-सचिव (कृषि), राष्ट्रिय योजना आयोग	सदस्य
सह-सचिव, (वातावरण), वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालय	सदस्य
सह-सचिव, (वातावरण), विज्ञान, प्रविधि तथा वातावरण मन्त्रालय	सदस्य
सह-सचिव, (वातावरण), उद्योग मन्त्रालय	सदस्य
सह-सचिव, (वातावरण), संघीय मामला तथा स्थानिय विकास मन्त्रालय	सदस्य
कार्यकारी निर्देशक, नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद	सदस्य
महानिर्देशक, कृषि विभाग	सदस्य
महानिर्देशक, पशु सेवा विभाग	सदस्य
महानिर्देशक, खाद्य प्रविधि तथा गुण नियन्त्रण विभाग	सदस्य

महानिर्देशक, वनस्पतिक विभाग, वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालय	सदस्य
महानिर्देशक, वातावरण विभाग, विज्ञान, प्रविधि तथा वातावरण मन्त्रालय	सदस्य
प्रमुख, राष्ट्रिय कृषि आनुवंशिक स्रोत केन्द्र	सदस्य
विज्ञ प्रतिनिधि, कृषि तथा वन विश्वविद्यालय	सदस्य
विज्ञ प्रतिनिधि, कृषि तथा पशु विज्ञान अध्ययन संस्थान, त्रिभुवन विश्वविद्यालय	सदस्य
सदस्य-सचिव, राष्ट्रिय बीउबिजन समिति	सदस्य
प्रतिनिधि, कृषि जैविक विविधता संरक्षणमा संलग्न गैरसरकारी संस्था	सदस्य
प्रतिनिधि, कृषि जैविक विविधता संरक्षणमा संलग्न कृषक संस्था (महिला १/पुरुष १)	सदस्य
सह-सचिव, खाद्य सुरक्षा तथा वातावरण महाशाखा, कृषि विकास मन्त्रालय	सदस्य सचिव

सरोकारवाला व्यक्ति वा संस्थाका प्रतिनिधिहरूलाई आवश्यकता अनुसार समितिको बैठकमा आमन्त्रित गर्न सकिने छ ।

६.३ उक्त समितिले राष्ट्रिय जैविक विविधता समन्वय समिति लगायत सरोकारवाला निकायसँग समन्वय र सहकार्य गर्नेछ । कृषि जैविक विविधता कार्यक्रम सञ्चालन तथा समन्वयका लागि नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद्, कृषि विभाग, पशु सेवा विभागमा सम्पर्क एकाईहरू तोकिएको छ ।

६.४ समितिको कार्य सञ्चालन तथा बैठकसम्बन्धी कार्यविधि समिति आफैले निर्धारण गर्नेछ ।

६.५ राष्ट्रिय कृषि जैविक विविधता संरक्षण समितिलाई आवश्यक प्राविधिक सहयोग गर्न तपसिल बमोजिमको कृषि जैविक विविधता प्राविधिक सल्लाहकार उपसमिति गठन हुने छः

सह-सचिव, खाद्य सुरक्षा तथा वातावरण महाशाखा, कृषि विकास मन्त्रालय	अध्यक्ष
प्रमुख, कृषि जैविक विविधता शाखा, कृषि विकास मन्त्रालय	सदस्य
प्रमुख, जैविक विविधता शाखा, वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालय	सदस्य
कृषि जैविक विविधता सम्पर्क निकाय, कृषि विभाग	सदस्य
प्रमुख, कृषि जैविक विविधता सम्पर्क निकाय, पशुसेवा विभाग	सदस्य
विशेषज्ञताका आधारमा मनोनित व्यक्तिहरू (३ जना) [†]	सदस्य
प्रमुख, राष्ट्रिय कृषि आनुवंशिक स्रोत केन्द्र	सदस्य-सचिव

* मनोनयन समितिबाट गरिने ।

[†] मनोनित सदस्यहरूको कार्यावधि मनोनयन भएको मितिबाट २ वर्ष रहने छ ।

७. मूलनीतिमा प्रकरण ७ थप गरिएको छ ।

७.१. यो नीतिको कार्यान्वयन तथा अनुगमनकालागि आवश्यक ऐन , नियम तथा निर्देशिका/कार्यविधि बनाइने छ र आवश्यक संस्थागत व्यवस्था गरिने छ ।

७.२. अनुसूची २ खारेज गरिएको छ ।

कृषि जैविक विविधताको कार्य क्षेत्र (प्रकरण २ को खण्ड ड सँग सम्बन्धित) अनुसूची - १ सम्बन्धमा देहाए वमोजिम संसोधन तथा परिमार्जन गरिएको छ ।

(क) कृषिजन्य आनुवंशिक स्रोतहरू

- वनस्पतिजन्य आनुवंशिक स्रोतहरू (घाँसेवाली र चरनका प्रजाति एवं खेती प्रणालीको अभिन्न अंगको रूपमा रहेका रुखका आनुवंशिक स्रोतहरू समेत)
- पशुपंक्षीजन्य आनुवंशिक स्रोतहरू
- मत्स्य आनुवंशिक स्रोतहरू
- कीट आनुवंशिक स्रोतहरू
- सुक्ष्म जैविक आनुवंशिक स्रोतहरू
- खेती गरिने र घरपालुवा प्रजातिसँग सम्बन्धित जंगली प्रजातिहरू

(ख) कृषि उत्पादन प्रणालीसँग आबद्ध पर्यावरणीय सेवा र यस्ता सेवा प्रदान गर्ने जीवहरू

- पोषक तत्व चक्र (Nutrient cycle)
- जैविक वस्तुहरूको कुहाइ
- माटोको उर्वराशक्ति
- कीरा र रोगको प्राकृतिक नियमन (Pest and disease regulation)
- पराग सेचन
- स्थानीय वन्य जीवजन्तु र तिनको वासस्थान संरक्षण तथा संवर्द्धन
- जलचक्र व्यवस्थापन
- प्रांगार स्थिरकरण
- भू-क्षय नियन्त्रण
- मौसम तथा जलवायुको प्राकृतिक नियमन (climate regulation)
- अन्य

(ग) कृषि जैविक विविधतामा निश्चित प्रभाव पार्ने अजैविक पक्षहरू

(घ) सामाजिक, आर्थिक र सांस्कृतिक पक्षहरू

- कृषि जैविक विविधताका परम्परागत र स्थानीय ज्ञान , सांस्कृतिक पक्षहरू र सहभागिताका प्रक्रियाहरू ।
- कृषि भू-परिधिसँग सम्बन्धित पर्यटन र अन्य सामाजिक-आर्थिक पक्षहरू ।

‡ CBD, 1992 को Conference of the Parties को निर्णय नं. V/5 को आधारमा ।